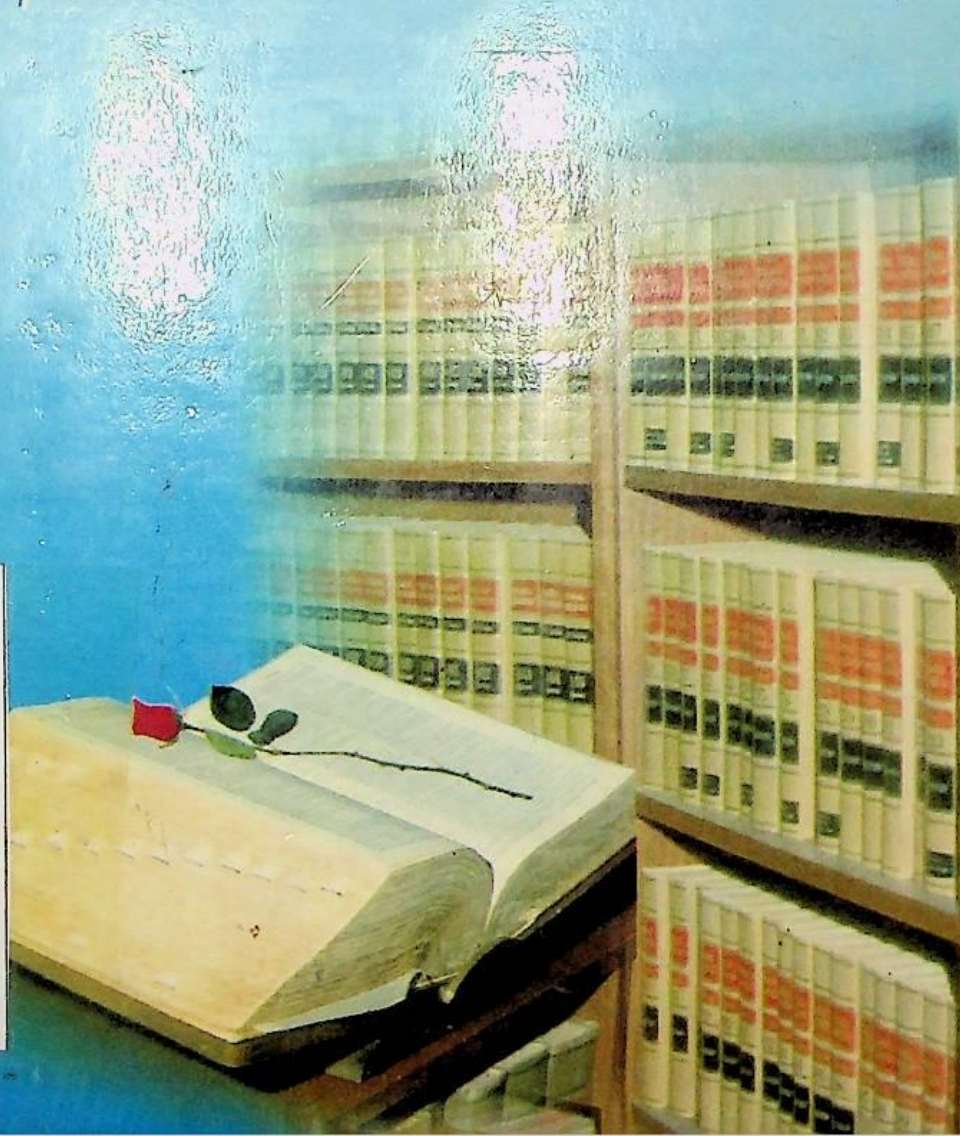

№ 2
0-95

Очилов

МУАЛЛИМ- ҚАЛБ МЕЪМОРИ

макет.

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

12.06.23

19.06.23

2019/6-49

К. С. М. В.

и

В. 21000

Asosiy

42-2
8-95
МАЛЛА ОЧИЛОВ

МУАЛЛИМ —

ҚАЛБ МЕЪМОРИ

(Сайланма)

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 2001

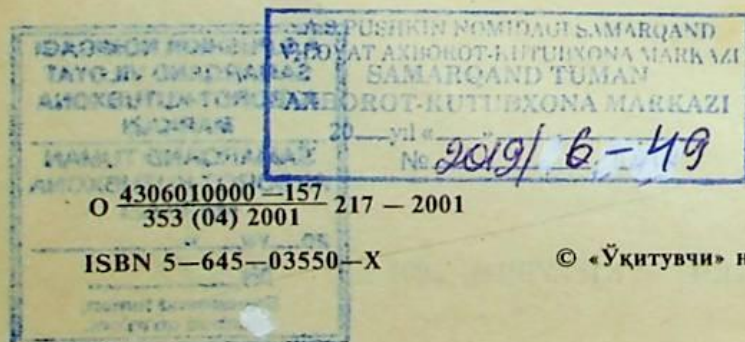
Педагогика фанлари доктори, профессор Малла Очилов ўзбек педагогикаси фани равнақига жуда катта ҳисса қўшган олим. Унинг маънавий-ахлоқий, маънавий-маърифий тарбия масалаларига бағишланган монография ва ўқув қўлланмалари, илмий мақолалари ва таржима асарлари педагогика жамоатчилиги ҳамда кенг халқ оmmasига маълум.

«Муаллим — қалб меъмори» номли сайланмасига олимнинг илмий-назарий ва амалий жиҳатдан мукамал ишлари жамланган. Китоб олий ўқув юртарининг профессор-ўқитувчилари ва талабалари, умумтаълим мактаблари муаллимлари, академик лицейлар ҳамда касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари ва кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Такризчилар:

ШОДИЕВ Д. Ш. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, педагогика фанлари доктори, профессор

ЧОРИЕВ А. Ч. фалсафа фанлари доктори, профессор

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2001 й.

821.512.433-3
0-95

I қисм. ПЕДАГОГИК АХЛОҚ

ЎҚИТУВЧИ ОДОБИ

I. Кириш

Ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири сифатида инсон турмушининг барча соҳаларида кишининг хулқи, хатти-ҳаракатларини тартибга солиб, бошқариб турувчи қоидалар, тамойиллар, йўл-йўриқлар, мезонлар, нормалар, панд-насиҳатлар мажмуидан иборат. Ахлоқ умуминсоний ва миллий характерга эга бўлиб, кишиларнинг тарихан қарор топган ва ҳар бир одам эгаллаши лозим бўлган ахлоқий идеаллари, орзу-умидлари тўғрисидаги тасаввурлар, тушунчалар, билимлар, қарашларни ўз ичига олади.

Одоб деганда расм-таомил, хулқ-одатлар, ижтимоий-иқтисодий тузум тақозоси туфайли одамлар ўртасида пайдо бўлган муомала-муносабатларнинг хусусиятлари тушунилади. Одоб кишиларнинг амалий хатти-ҳаракатлари, муомала-муносабатлари деб ҳам қаралади. Ахлоқ эса мазкур расм-таомил, хулқ-одатларнинг бир қадар умумлашган шакли бўлиб, уларни панд-насиҳатлар, қоидалар, нормалар, талаблар шаклида ифодалаб берилганидир. Этика деганда ахлоқ ҳақидаги фан, назариялар тушунилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, одоб ва ахлоқ тушунчаларини бир-биридан фарқ қилиш масаласи ҳали узил-кесил ҳал этилмаган. Луғатларда, шунингдек, аксарият этика соҳаси мутахассисларининг асарларида ахлоқ-одоб баъзан бир хил тушунча деб ҳам қаралади.

Умуминсоний ахлоқ деганда турли даврларда барча халқларда кишиларнинг турмуши, ҳаёт тарзида шаклланиб, инсонларнинг ўзаро муомала-муносабатларини тартибга солиб турувчи умумий тушунчалар, нормалар

503

3983

ва талаблар, умумий ахлоқий сифатлар тушунилади. Миллий ахлоқ эса умуминсоний ахлоққа хос асосий хусусиятларни сақлаган ҳолда айна миллат ва элат кишилари-гагина хос бўлган айрим ахлоқий хусусиятларни ҳам ўзи-да мужассамлантиради.

Кишиларга яхшилик қилиш, рост гапириш, ботирлик, камтарлик, ҳалоллик, меҳрибонлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик каби ахлоқий фазилатларни ҳамма халқлар доимо эъзозлаганлар. Алдаш, қўрқоқлик, шафқатсизлик, ўғирлик қилиш кабиларни ҳамма вақт, ҳамма одамлар қоралаганлар, ахлоқсизлик, одобсизлик деб ҳисоблаганлар. Бундай ахлоқий қарашлар барча халқлар, миллатларга хосдир. Шу билан бирга ҳар бир миллатнинг ўзигагина кўпроқ хос бўлган ахлоқий қарашлари, ахлоқий тушунчалари, ахлоқий фазилатлари ҳам мавжуд.

Инсон меҳнати ва фаолиятининг маълум бир соҳаси билан шуғулланувчи кишиларга тааллуқли ахлоқий нормалар, талаблар ҳам бор. Бундай ахлоқ касб (**профессионал**) ахлоқи дейилади. Ҳар бир жамиятда мавжуд ахлоқ касб ахлоқи билан маълум бир муносабатда бўлади. Бу, умумийлик билан хусусийлик ўртасидаги муносабатдир. Касб ахлоқи умуминсоний ахлоқ назариясининг қоидаларини, тамойиллари ва тушунчаларини, афзалликлари ва камчиликларини ўзида мужассамлантиради, оидинлаштиради ва ривожлантиради. Бундан ташқари, касб ахлоқи фақат шу соҳа кишилари учун хос бўлган айрим одоб, ахлоқ нормалари ва қоидаларини ҳам ичига олади.

Айрим касблар — ўқитувчи, ҳаким (врач), тижоратчи, ҳуқуқшунос, артист, раҳбар ходимлар учун инсон — меҳнат объекти ҳисобланади. Бу касбларда меҳнат объектининг — шахснинг тақдири кўп жиҳатдан шу касб эгасининг ахлоқий фаолиятига боғлиқ. Бундай касб эгаларидан фаолият объекти бўлган одамлар билан ўзаро муомала-муносабатларини тартибга солувчи ахлоқий нормаларга қатъий амал қилиш талаб этилади. Бу эса шу касб эгаларининг ахлоқий масъулиятини оширади. Жамиятнинг,

давлатнинг бундай кишиларга ишончи ҳам бошқача бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи, врач, тижоратчи, раҳбар ходимнинг ахлоқий фазилатлари шу касбда ишлашга яроқли эканлигини кўрсатувчи муҳим белгилардан ҳисобланади. Муаллимлик ана шундай касблардан бўлгани учун ўқитувчи одоби касб ахлоқининг бошқа турларидан фарқ қилади, бу — педагогик фаолиятнинг ахлоқий характери ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади.

Касбий ахлоққа доир асарларда профессионал этика маълум бир жамиятда айрим касб учун характерли бўлган ахлоқий нормалар, тушунчалар, баҳо ва идеалларнинг жамуидан иборат, деб таърифланади. Профессионал этика назариётчилари ўз асарларида касб ахлоқининг умуминсоний ахлоқ билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаб кўрсатадилар. Касб ахлоқи тушунчаси профессионал гуруҳлар ахлоқий онгининг ривожланиш даражаси амалда бир хил эмаслигини, у ёки бу касб эгалари фаолиятига жамият томонидан қўйилаётган ахлоқий талаблар даражасининг ҳар хиллигини ва ниҳоят, профессионал гуруҳ кишиларининг ижтимоий бирлик сифатидаги манфаатларини у ёки бу даражада ифодаладиган ахлоқий йўл-йўриқларни акс эттиради. Турли касб эгалари ахлоқий онгининг ривожланиш даражасидаги ранг-баранглик бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриш шароитида ҳам сақланади. Ҳозирги даврда турли касб кишиларига бўлган ахлоқий талаблар даражасида фарқлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлатимиз фуқароларига илм олиш ҳуқуқини ва бунинг учун зарур шароитлар яратишни кафолатлайди. Давлатимиз ўз сиёсатини изчил амалга оширмоқда. Мактаблардаги таълим-тарбия ишларининг барчаси ёшларни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга йўналтирилган. Таълим-тарбиянинг инсонпарварлиги, тарбияланувчилар ва таълим олувчиларни ҳурматлаш Ўзбекистонда таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан ҳисобланади. «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида» ги қонун (1997) да педагогик фаолият билан шуғулланиш

учун «тегишли маълумот, касб тайёргарлиги билан бир қаторда **юксак ахлоқий фазилатларга** эга бўлиш» талаб этилади; болаларнинг қадр-қимматини ҳурматлаш, ёшларда меҳнатсеварлик, яхшилик ва мурувват туйғусини, Ватанга, ёши улуғларга, давлат тили ва она тилига, оилга, миллий, тарихий ва маданий қадриятларга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш туйғусини тарбиялаш масъулиятли вазифа эканлиги таъкидланади.

Бу вазифаларни асосан мактаб ва ўқув юртларининг педагогик ходимлари, профессор-ўқитувчилари бажардилар. Шунинг учун ҳам педагогик ходимлар ўзларининг касб-кор шаъни ва қадр-қимматларини ҳимоя қилишлари; одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этишлари; бола, ўқувчи ва талаба шахсининг қадр-қимматини ҳурматлашлари, уларни меҳнатга, қонунларга, ота-оналар ва хотин-қизларга, маънавий, тарихий, маданий-миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида, атроф муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашлари; ўзларининг бутун фаолиятлари ва шахсий намуналари билан умуминсоний ахлоқ қоидаларига; ҳақиқат, адолат, ватанпарварлик, инсонпарварлик, яхшилик ва бошқа ҳислатларга нисбатан ҳурматни қарор топтиришлари; ўсиб-улғайиб келаётган авлодни бир-бирини тушуниш, халқлар ўртасида, шунингдек, барча элатлар, миллатлар ва диний гуруҳлар ўртасида тинчлик, аҳил-иноқлик руҳида тарбиялашлари лозим.

Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, ҳислатларни кўпайтириб, ёмонлардан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир инсонга, оила, жамоа, халққа раҳнамо бўлган. Уни оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкамлаган, бир-бирига меҳр-оқибатини оширган.

Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг ҳозирги босқичида йигит-қизларимиз илм-маърифатли, диёнатли, юксак ахлоқли бўлишлари билан бирга, замонавий тех-

ника ва технологияларни пухта ўзлаштириб олишлари лозим. Ёшларимиз исломий қадриятлар билан бир қаторда Коинот сиру асрорларигача бўлган дунёвий билимларни ҳам мукамал ўзлаштиришлари зарур. Бу, мактабларда ёшларга берилаётган билимларнинг мазмунини янгилаш, тарбиянинг йўналишини ўқувчиларни умумбашарий ва миллий ахлоқ руҳида тарбиялашга қаратишни талаб этади. Муаллим бутун ўқитиш жараёнида, шунингдек, аввало, ўзи дарс бераётган фаннинг мазмунига умуминсоний ва миллий-ахлоқий тарбия вазифаларини сингдириш йўли билан ўқувчиларга мунтазам тарбиявий таъсир ўтказди.

Ўзбекистон Давлати фуқаросининг маънавий қиёфасини белгиловчи фазилатлар—ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий ғурур, меҳнатсеварлик, байналмилалчилик кабилар мактаб ва ўқитувчининг фаол иштироки ва, таъсири остида шаклланади.

Ўқитувчилик касби ўз моҳиятига кўра ахлоқий характерга эга. Шунинг учун ҳам, аввало, муаллимнинг ўзи умуминсоний ва миллий қадриятларни пухта ўзлаштириб олиши ва амалий ишда, таълим-тарбия жараёнида ахлоқий камолот бобида шахсан ибрат бўлиши зарур. Агар ўқитувчининг умуминсоний ва миллий-ахлоқий қадриятлар соҳасидаги билимлари саёз, тасаввурлари чала бўлса, унинг фикри, сўзи, амалий ишлари ўртасида узилиш бўлса, муаллим Ўзбекистон давлати бозор иқтисодиётига асосланган янги жамият қураётган ҳозирги даврда мактаблар ва тарбия соҳасида кун тартибига қўяётган вазифаларни самарали бажара олмайди. Демак, бўлажак педагогларга ўқитувчи одобига доир билим ва малакалар бериш зарурати педагогик жараённинг эҳтиёжларидан объектив равишда келиб чиқади.

Педагогик амалиётда «ўқитувчи одоби» тушунчаси тор ва кенг маъноларда қўлланилади. Тор маънода у муаллим хулқининг амалий жиҳатини; кенгроқ маънода эса ўқитувчининг касб ахлоқини англатади. Ҳамдўстлик мамлакатларидаги сингари Ўзбекистонда ҳам «Ўқитувчи одоби»

предмети бир неча йиллардан бери педагогика ўқув юр-ларарида педагогик фанларнинг бир тармоғи сифатида ўқитиб келинмоқда ва яхши самаралар бермоқда. Талаба-лар бу фанни катта қизиқиш билан ўрганадилар.

Ўқитувчи одобига таъриф берганда мантикий тафак-кур қонуниятларини бузиб, ҳатоликка йўл қўймаслик учун ўқитувчи одоби касб ахлоқининг бир тури, кўриниши (йўналиши) дир, деб таърифлаш ва бу таърифда ўқитув-чи одобини тавсифлайдиган муҳим, асосий белгиларни кўрсатиш зарур. Ўқитувчи одобининг муҳим, асосий бел-гилари қаторига қуйидагилар киради: умуминсоний ва миллий ахлоқнинг қонуниятлари, тамойиллари, тушун-чалари, мезонлари, талабларига амал қилиш; педагогик жараён ва педагогик фаолиятнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятларга биноан уларни ойдинлаштириш, аниқлаш-тириш, умуминсоний ва миллий ахлоқнинг қонуниятла-ри, вазифалари муаллимнинг ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар, мактаб раҳбарлари билан муомаласида, му-носабатларида, шунингдек, ўқувчиларга тарбиявий таъсир ўтказишда, педагогик меҳнатнинг самарадорлигида намоён бўлиши кабилар.

Демак, ўқитувчи одоби умуминсоний ва миллий ахлоқ-нинг қонуниятлари, вазифалари, тамойиллари, тушунчала-ри, талаблари, мезонларини таълим-тарбия жараёнида ой-динлаштириб, муаллимнинг ўқувчилар, ўз касбдошлари, ота-опалар, мактаб раҳбарлари билан муомала-муносабатла-рида ифодаланадиган профессионал ахлоқий хусусиятдир. Ўқитувчи одоби (педагогик этика) фани эса касб ахлоқи-нинг йўналишларидан бири бўлиб, умуминсоний ва мил-лий ахлоқ қонуниятларининг таълим-тарбия жараёнида қандай намоён бўлишини ўрганади.

Ўқитувчи одобининг мақсади бўлажак педагогларни касб ахлоқига доир билимлар билан қуроллантириш, пе-дагогик маҳорат, ахлоқий кўникма ва малакаларни эгал-лаб олиш, амалий фаолиятда ўқитувчининг обрўйини оширишга кўмаклашишдан иборат.

Ўқитувчи одоби предметининг **асосий вазифалари** куйидагилардан иборат:

— бўлажак ўқитувчиларга умуминсоний ва миллий ахлоққа, касб ахлоқига, ўқитувчи одобига доир билим, маънавият ва кўникмалар бериш;

— таълим-тарбия жараёнида муаллим билан ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар, мактаб раҳбарлари ўртасидаги муомала, муносабатларни бошқариб, йўналтириб, тартибга солиб, назорат қилиб бориш;

— педагогик жараён қатнашчилари орасидаги муомала, ахлоқий муносабатларда амал қилиш лозим бўлган ахлоқий меъёрларни белгилаш, уларга амал қилиш зарурлигини бўлажак педагоглар онгига синдириш;

— ўқувчилар ва бўлажак ўқитувчиларга ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш йўллариини ўргатиш;

— бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-ахлоқий савияси, педагогик ахлоқий маданиятини ошириш.

Ўқитувчи одобининг мазмуни, шакллари, характерли хусусиятларини аниқлашда ахлоқ назариялари тўғрисидаги илмий таълимотлар ва **ахлоқ қонуниятларига** асосланилади. Жамият аъзолари амал қиладиган, ижтимоий тараққиётга йўналтирилган ва хизмат қиладиган ахлоқий талаблар, нормалар ўқитувчи одоби учун ҳам характерлидир. Касб ахлоқининг умуминсоний ва миллий-маънавий қадриятларга асосланиши ўқитувчи одоби учун ҳам характерлидир. Ўқитувчи одобининг мазмуни, шакл ва усуллари халқимизнинг тарихий анъаналари, урф-одатлари, фан, маданият, маънавият бобидаги кўп асрлик тажрибаси асосида давлатимиз истиқболини кўзлаб ташкил этилади.

Барча ижтимоий ҳодисалар сингари ўқитувчи ахлоқининг шаклланиш жараёни ҳам маълум **объектив қонуниятлар** асосида амалга оширилади.

Ўқитувчи одоби (ахлоқи)нинг **умумий қонуниятларига** куйидагилар кирилади:

— ўқитувчи одобининг характери ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида шу жамиятда мавжуд бўлган

ишлаб чиқариш эҳтиёжлари билан белгиланиши ва давлат ҳужжатларида ижтимоий буюртма сифатида ифодаланиши;

— ўқитувчи одобининг мақсади, мазмуни ва усуллари-нинг бирлиги;

— яхлит педагогик жараёнда ахлоқий маърифат, ахлоқий тарбия ва ўқитувчи одобининг бирлиги.

Ўқитувчи одобининг хусусий (ўзига хос) қонуниятлари:

— ўқитувчилик касбини ва болаларни севиш;

— ўқитувчи ўзи дарс берадиган фанни, уни ўқитиш назарияси ва методикасини, педагогика, психология ва мафкурага доир чуқур билимга, юксак маънавий маданиятга эга бўлиши;

— ўқитувчи шахсининг ахлоқий поклиги;

— жамият олдидаги бурчни, педагогик масъулиятини юксак даражада англаш, ахлоқий эътиқодли бўлиш;

— ўзи бажараётган ишнинг ҳақлигига ва ўз кучига, ўқувчиларининг ҳар бири улғайиб жамият учун фойдали, яхши одам бўлиб етишишига ишонч;

— педагогик такт, муомала одоби қоидаларига амал қилиш;

— ўқитувчининг яхшилиқ қилиш истаги, хушмуомалиги ва амалий ишларининг, яъни сўзи билан ишининг бирлиги;

— ҳамма ўқувчиларга нисбатан холис ниятли, объектив, талабчан, адолатли бўлиш;

— педагогик фаолиятнинг ахлоқий характери билан педагогик ижодкорликнинг уйғунлиги.

Ўқитувчи одобининг **манбаларига** қуйидагилар киради:

— Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва Таълим тўғрисидаги Қонуни (1997), Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг директив ҳужжатлари, Республика Президентининг асарлари, маърузалари, нутқлари;

— умуминсоний ва миллий ахлоққа, касб одобига доир илмий асарлар;

— Куръони Карим, Ҳадиси Шариф;

— Ўрта Осиёда яшаб ижод этган донишмандларнинг маданий-маърифий, педагогик мероси;

— миллий-ахлоқий қадриятлар, анъаналар, урф-одатлар;

— ўзбек халқ педагогикаси асарлари, одобномалар ва уларга доир илмий-педагогик тадқиқотлар;

— ахлоқий тарбияга доир, ўқитувчи одобига доир таълимотлар;

— мактабларда одобнома, адабиёт ва бошқа фанларни ўқитиш тажрибаси, педагогик амалиётга доир материаллар;

— таълим-тарбия жараёнини, педагогик фаолиятни акс эттирган бадиий асарлар ва бошқалар.

ПЕДАГОГИК АХЛОҚНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ КАСБ АХЛОҚИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Педагогик ахлоқнинг пайдо бўлиши инсоният тарихининг энг қадим замонларига бориб тақалади. У ўқитувчилик касби билан бирга тарбиячилик фаолиятининг таркибий қисми сифатида вужудга келган. Маълумки, умумий таълим мактабларида, ўрта махсус ва олий ўқув юрларида ёшларга таълим-тарбия берувчи мутахассисни ўқитувчи, муаллим, педагог, устоз, мударрис, домла деб юритилади. Ўқитувчилик энг қадимий касблардан ҳисобланади. Ўқитувчилик касбининг, у билан бирга педагогик ахлоқнинг вужудга келиши ҳам кишилик жамияти тарихида тарбиянинг пайдо бўлиши, яъни инсонлар тўплаган юриш-туриш, хатти-ҳаракатлар, меҳнат соҳасидаги дастлабки тажрибаларни, урф-одатларни, ақлий, ахлоқий, илоҳий билимларни ёшларга ўргатиш; ёзув ихтиро қилинган, ўқиш, ёзишни ўргатиш учун ташкил этилган дастлабки мактабларнинг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқ.

Одамлар тўплаган турмуш тажрибасини ёшларга ўргатиш, уларни ҳаётга, меҳнат фаолиятига тайёрлаш эҳтиёжи натижасида қадим замонлардаёқ таълим ва тарбия мустақил ижтимоий фаолият сифатида пайдо бўлди.

Материалистик таълимотга кўра, ибтидоий тузум даврида тарбия меҳнат жараёнида вужудга келган, жамоада амалга оширилган, ёшларга меҳнат кўникмалари, жамоанинг урф-одатлари, маросимларини бажариш ўргатилган. Ибтидоий жамоа тузумининг уруғчилик босқичида тарбия ижтимоий вазифа сифатида ажралиб чиққан, яъни кекса ёшдаги кишилар болаларни тарбиялаш иши билан шуғулланган. Болаларнинг танасини чиниқтириш, чидамликка ўргатиш, ҳарбий-жисмоний машқларни бажартиришга кўпроқ эътибор берилган. Ибтидоий жамоа тузумининг емирилиш даврида бола тарбияси оилада амалга оширилади. Айрим кишилар тажриба натижасида деҳқончилик, чорвачилик, табибчилик, касб-ҳунар соҳаларида тўплаган ақлий, ахлоқий билимларни ўз болаларига, яқин кишилари ва ҳукмдорларнинг болаларига ўргата бошлайдилар.

Илоҳий таълимотга кўра, тарбия, бу — ўзлигини англаш, ўз-ўзини бошқариш, теварак-атрофдаги оламни билиб олиш, ер юзида ва жаннатда яшаш учун ҳозирлик кўриш, Тангри даргоҳига интилишдан иборат. Динлар пайдо бўлгач, диний тарбия қутлуғ китоблардаги ғоялар асосида ота-оналар ёки махсус тайёрланган кишилар томонидан амалга оширилган.

Машҳур чех педагоги Ян Амос Коменский «Буюк дидактика» асарида кўрсатишича, қадим замонларда ота-оналар, одатда, ўз болаларини оилада ўзлари тарбиялаганлар. Лекин ота-оналар ҳар хил бўлади: болага таълим, тарбия бериш бир хилининг қўлидан келса, бир хилининг қўлидан келмайди; бола тарбияси учун баъзиларнинг вақти бўлса, баъзиларнинг вақти бўлмайди. Шу сабабдан, кўп оилалар ўз болаларини билимли, оғир табиатли махсус кишиларга бериб ўқитганлар. Ёшларга таълим-тарбия берувчи бундай кишиларни педагог, профессор деб, болаларни тўплаб ўқитиладиган жойни — мактаб, гимназия, академия, университет деб атаганлар. Унинг фикрича, энг

қадимги мактаблар Шарқ мамлакатларида, жумладан, Холдей, Вавильон, Мисрда, Исроил шаҳарларида очилган. Мактаб очишни мисрликлардан греклар, греклардан римликлар ўрганиб олганлар.¹

Бизнинг ота-боболаримиз — **туркий халқлар** қадим замонлардан бери Ўрта Осиёда — Турон заминда яшаб келдилар. Бойсун тоғидаги Тешиктош ғоридан, Фарғона водийсидаги Селунғур ғоридан топилган ёдгорликлар (одамнинг суяк қолдиқлари) бу ерларда энг қадимги одамлар бундан юз минг йил ва бир миллион йиллар аввал яшаганидан далолат беради. Ўрта Осиёда эрамыздан аввалги минг йилликда ҳам катта-катта кўрғонлар, шаҳарлар, давлатлар мавжуд бўлган. Уларда маданият элементлари, дин, ёзув, мактаблар вужудга келган. Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Зараутсой ғорида сақланган суратлар ҳам бундан далолат беради.

Туркий халқлар қадим замонлардаёқ ўз ёзувига эга бўлган. Ота-боболаримиз ўтмишда уйғур, руник ёзувларидан, шунингдек, суғд, хоразм ёзувларидан фойдаланишган. Араблар истилосидан сўнг араб алифбоси қабул қилинган. Араб ёзувига асосланган ўзбек алифбосига минг йилдан кўпроқ муддатда амал қилинди. Ўзбекистонда 1929 йилда лотин, 1939 йилда рус алифбосига ўтилди. 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосига ўтиш ҳақида қарор чиқарди.

Қадимги Турон заминда яшаган халқлар суғорма деҳқончилиги билан машғул бўлганлар. Одамлар табиат ҳодисаларини кузатиб борганлар, олам сирлари ҳақида пайғамбарларга ғайб илми ҳам келиб турган. Айрим кишилар каромат кўрсатиб, бўлажак воқеаларни олдиндан айтиб билганлар. Дунёвий илмлардан астрономия, геометрия, арифметика, тиббиёт тараққий этган. Саройлар, ибодатхоналар ҳузурида очилган мактабларда ёшларга диний ва дунёвий илмлар ўргатилган. Мирзалар, қозилар, ҳакамлар

¹«Буюк дидактика». Т. «Ўқитувчи», 1975, 82-бет.

каби давлат хизматчилари тайёрлайдиган мактаблар ҳам бўлган. Шарқ мамлакатларидаги мактабларда хат-савод ўргатиш мураккаб, оғир иш ҳисобланган. Илм олиш — нина билан қудуқ қазил, деб бежиз айтилмаган. Мутафаккир олимлар ўқитишнинг енгилроқ усуллари топиш устида бош қотирганлар. Шарқ мамлакатларида қадимда яратилган айрим қўлёзма асарларда тарбиянинг мақсади, ўқитувчи қандай бўлиши ҳақида, шунингдек, илм олувчининг маънавий қиёфаси, хислатлари тўғрисида фикр-мулоҳазалар баён этилган, маслаҳатлар берилган.

Қадимги Шарқ мамлакатларида мактабларда қаттиқ интизом ўрнатилган, жисмоний жазога йўл қўйилган. Ота ўғлини мактабга бераётганида домлага: «Боламнинг эти сизники, суяга меники», деган ҳикмат бекорга айтилмаган. Кўпчилик ҳунарманд, косиб, деҳқон, чорвадорларнинг болалари оилада турмуш, меҳнат жараёнида тарбия олганлар, касб-ҳунарни эгаллаганлар.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ — ЎҚИТУВЧИ ОДОБИНИНГ ДАСТЛАБКИ ВА БЕБАҲО МАНБАИ

Ахлоқий панд-насиҳатларнинг ижодкори ҳам, асрлар давомида ёшларни камолот сари етаклаб, уларга ҳаёт илмини, турмуш сабоқларини ўргатиб келган устоз ҳам халқдир. Ер юзидаги барча халқлар сингари туркий қавмлар қадим замонлардаёқ ҳаётини эҳтиёж тақозоси билан ўз болаларини соғлом, бақувват, меҳнатсевар, катта-кичикларни иззат-ҳурмат қиладиган, хушахлоқ, ботир, ватанни ҳимоя қила оладиган кишилар бўлиб улғайишларини орзу қилганлар. Тарбия соҳасида тўплаган тажрибаларини, орзу-истакларини умумлаштириб мақол, топишмоқ, эртақ, ривоят, ҳикоят, дoston, урф-одат, маросимлар, байрамлар, анъана кабилар шаклида ифодалаб ёшларга, оила аъзоларига ва бошқаларга ўргатганлар. Шу тариқа ўзбек халқ педагогикаси вужудга келган. Унда ижобий ахлоқий сифатлар, фазилатлар улуғланади, салбий хислатлар эса қораланади.

Ўзбек халқ педагогикасининг шахс ва жамият учун фойдали, илғор, ахлоқий ғоялари оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб, фольклор асарлари, миллий, оилавий урф-одатлар, анъаналар сифатида бизгача етиб келган.

Ўзбек халқ педагогикаси асарларида мураббий, устоз энг ҳурматли, мўтабар инсон сифатида улуғланади. «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. Устоз — отадек улуғ. Ота-она болани дунёга келтиради, устоз эса уни юксакликка, маънавий камолотга етказди», каби ҳикматларда мураббий, устозларнинг меҳнати, қадр-қиммати улуғланган.

Ўзбек халқининг этнопедагогикаси умуминсоний ва миллий тарбиянинг қудратли омилидир. Туркий қавмлар ўз болаларини уй-рўзғор меҳнатига ўргатишга алоҳида эътибор берганлар. Ўзбек халқ педагогикасида болаларга «Кимки яхши меҳнат қилса, бежирим буюм тайёрласа, у маҳоратли уста» деган ғоя сингдирилган. Бундай тарбия жараёнида: «Аввал бил, кейин қил», «аввал ўрган, кейин ўргат»; «Ақл кўпга етказар, ҳунар — кўкка», «Устозсиз шогирд — жонсиз кесак», «Устоз кўрмаган шогирд — ҳар мақомга йўрғалар» каби мақолларнинг аҳамияти катта бўлган.

Ота-оналар ўз болаларини ақлли, одобли, гўзал фазилатли инсон бўлиб камол топишини орзу қилишган. Бундай орзу-истаклар Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида қуйидагича тасвирланади:

Ақл йўл кўрсатиб, дилни этар шод,

Ҳар икки оламда ақлли обод.

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,

Нолойиқ ишлардан олисроқ кетгил.¹

Ўзбек халқ педагогикасида ота-онанинг ибрат кўрсатиш масаласи кенг тадқиқ қилинган. «Болаларга гўзал тарбия бериш учун ота-оналарнинг ўзлари гўзал ахлоқли, тарбияли бўлишлари шартдир... Агар оталар ўз умр йўлдошлари билан гўзал равишда умр кечирсалар, уларни хур-

¹ «Шоҳнома». Биринчи китоб. Тошкент, 1975, 35—36-бетлар.

матласалар, болалар улардан олижаноблик ва хушмуомалалик одобини ўрганadi».¹

Ўзбек халқ педагогикасида қўлланиб келинган тарбия усуллари ёшларга ўзаро иззат-ҳурматли бўлиш, қадр-қимматни англаш; самимий, илтифотли, ҳалол, ҳақиқатгўй, мард, жасур, меҳрибонлик каби инсоний фазилатларни сингдиришга хизмат қилган. Болани элга манзур, одобли фарзанд қилиб тарбиялаш ота-онанинг бурчи ҳисобланган. Ўзбек халқи яратган мақол, нақл, афсона, ривоят, ҳикояларда маънавий-ахлоқий идеаллар, қизиқарли ўғитлар шаклида баён этилган. «Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан», «Ҳар ким эъқанини ўради», «Бола азиз, одоби ундан азиз» каби мақоллар шулар жумласидандир.

Ҳикоят. Нақл қилишларича, подшо ўз аъёнлари билан овдан қайтаётганида йўлда келаётган бир болани кўриб қолади. Отидан тушиб, болага салом беради. Вазир бундан таажжубланиб, «Шоҳим, нега бундай қилдингиз?» — деганда у: «Бу устозимнинг набираси. Устозга ҳурматим туфайли унга салом бердим» — деган экан. Бу нақлда халқимизнинг устозга, муаллимга бўлган ҳурмат-эҳтироми ифодаланган. «Ҳар кимки ҳаётдан олмаса таълим, унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим», «Ҳаёт устоз, халқ—муаллим» каби ҳикматлар жуда-ўринли айтилган.

ЗАРДУШТИЙЛИК ТАЪЛИМОТИНИНГ АХЛОҚИЙ-ПЕДАГОГИК ҒОЯЛАРИ

Зардуштийлик таълимотининг муқаддас китоби — «Авесто» да Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг диний, ахлоқий, тарбиявий қарашлари ўз ифодасини топган. Бу таълимотнинг асосчиси Спитама Зарадуштра эрамиздан олдинги олтинчи асрда яшаган. Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрича, зардуштийлик деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланадиган халқлар дини бўлиб, Хоразм ва

¹ «Донолар тарбия хусусида», Тошкент, «Ўқитувчи», 1982, 42—43- бетлар.

Сўғдиёнада шаклланган, кейинчалик Эрон подшолигининг расмий динига айланган. Ўша даврларда оташпарастлик Эрону Турон заминда кенг ёйилган. Еттинчи асрга келиб Ўрта Осиё араблар томонидан фатҳ этилади ва, зардуштийликнинг таъсири анча камаяди.

«Авесто»нинг педагогик қиммати шундаки, у кўп асрлар давомида ёшларга илму маърифатни ўргатиш, ахлоқ-одоб фазилатларини тарбиялашда дастуруламал вазифасини бажарган. «Ҳар бир кишини шундай тарбиялаш зарурки, — дейилади «Авесто»да, — у аввало яхши ўқишни ва сўнгра ёзишни ўрганиб, энг юксак поғонага кўтарилсин»¹.

Болаларга бериладиган таълим ва тарбия қуйидагиларни ўз ичига олади: диний ва ахлоқий тарбия, жисмоний тарбия, ўқиш ва ёзишга ўргатиш. Бу таълимотга кўра диний тарбия бериш етти ёшдан бошланган. Ўғил болалар етти ёшга етганда, уларга махсус «муқаддас кўйлак» кийдирилган ва улар муаллим билан ёнма-ён қуёшга қараб туришган, муаллимга қўшилиб «Авесто»дан эзгулик ва яхшилик маъбудасига мададкор кучларни улугловчи дуоларни айтишган: «Мен зардуштийлик динига содиқ бўлишга ваъда бераман, мен яхши фикрлар, яхши сўзлар, яхши ишларга ишонаман...»² Бундай машғулотлар бир кунда беш марта такрорланган. Ундан мақсад болалар қалбида дунёдаги барча яхшилик ва эзгуликларнинг бунёдкори илоҳий Ахура Маздага эътиқодни мустаҳкамлаш; инсонлар бошига ёвузлик ва ёмонликлар олиб келадиган Анхура Манудан эса нафратланиш ҳиссини тарбиялашдан иборат бўлган.

Зардуштийлик таълимотига кўра яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасида муросасиз кураш абадий давом этади. Яхшилик кучларига Ахура Мазда, ёмонлик кучларига Анхура Ману бошчилик қилади. Инсоннинг ҳаёти, бахти

¹ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. Москва, «Педагогика», 1989, 10 - бет.

² Ўша китоб, 10 - бет.

